

УДК 911.3

*В.І. Захарченко*

### **РИНКОВІ ПЕРЕТВОРЕННЯ І ЗМІНИ У ФОРМАХ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ПРОМИСЛОВО- ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ**

Дослідженнями П.Я. Бакланова, А.Т. Ващенко, І.О. Горленко, С.І. Іщука, М.М. Паламарчука, О.І. Шаблія та інших учених показано, що територіальна організація промисловості має у своїй основі системні утворення або промислові територіальні системи (ПТС). У масштабах країни можна виділити *шість типів* ПТС [3]:

1) *елементарні*, що являють собою окремі виробництва або їх територіально стійкі сукупності разом з сукупністю горизонтальних зв'язків – з матеріально-технічного постачання й збуту продукції, трудових та ін.;

2) *багатостадійні*, що утворюються при інтеграції елементарних ПТС на основі вертикальних зв'язків – з кооперування й комбінування виробництва, в т. ч. й територіального;

3) *спеціалізовані*, що виникають внаслідок зосередження і взаємодії у певному ареалі – локальному, мікро-, мезо-, макрорайонному, зональному – елементарних і багатостадійних ПТС однієї галузі (підгалузі) або декількох взаємозв'язаних галузей;

4) *інтегральні*, що за суттю близькі до спеціалізованих, але формуються на основі елементарних і багатостадійних ПТС різних галузей;

5) *регіональні*, що формуються переважно в адміністративно-економічних регіонах внаслідок дії закономірностей регіональної інтеграції виробництва та регіональної цілісності на основі спеціалізованих та інтегральних ПТС;

6) *національну*, яку можна розглядати як цілісну функціональну систему (комплекс), що формується зі спеціалізованих ПТС загальнодержавного масштабу або регіональних промислових комплексів.

Ми вважаємо, що для кожного типу ПТС характерні “свої” *форми організації виробництва*, зокрема для:

- елементарних – *функціонально-технологічні* (внутрішньозаводські) форми організації виробництва: концентрація, спеціалізація, кооперування і комбінування (їх найчастіше визначають як форми суспільної організації виробництва; однак існують і інші форми, у т.ч. і територіальні, яких немає підстав не відносити до суспільних);

- багатостадійних – форми *вертикальної організації* виробництва: системна концентрація (на базі двох і більше виробничих модулів незалежно від того належать вони до одного чи різних підприємств), системна спеціалізація, територіальне (міжзаводське) кооперування та комбінування;
- спеціалізованих – форми *територіально-галузевої організації* виробництва, зокрема територіальна концентрація та агломерування спеціалізованого виробництва (див. далі);
- інтегральних – *агломераційні* форми організації виробництва: територіальна концентрація і агломерування багатогалузевого виробництва;
- регіональних – форми *регіональної організації* виробництва (регіонального зосередження та регіональної інтеграції);
- національної – форми *загальнодержавної організації* виробництва (усуспільнення, міжрегіональної спеціалізації та інтеграції тощо).

З наведеного випливає, що у системах нижчих ієрархічних рівнів (елементарних і багатостадійних) більше значення мають екстериторіальні (“точкові”) форми організації виробництва, а у системах вищих рівнів (спеціалізованих, інтегральних, регіональних та національній) важлива роль належить територіальним формам. Водночас у ПТС вищих рівнів у “знятому вигляді” проступають форми організації виробництва систем нижніх рівнів.

З переходом до ринкових відносин форми організації виробництва у ПТС трансформуються. Для їх регулювання у рамках ПТС України необхідні додаткові дослідження.

Зупинимось на *формах територіально-галузевої організації виробництва*. Їх вивченню в Україні, особливо територіальної концентрації виробництва, за часів планової економіки приділялося достатньо уваги [1, 5, 7, 8 та ін.]. Значних досліджень у цьому напрямку у роки ринкових перетворень, наскільки нам відомо, не проводилось. Спробуємо, хоча б частково, заповнити існуючу “прогалину”.

Для початку визначимо зміст територіально-галузових формах організації виробництва. *Територіальна концентрація виробництва* означає зосередження виробництва у певних спеціалізованих територіальних формах – центрах, вузлах, районах та ін. [6, с. 277]. Отже, вона є основою формування спеціалізованих та інтегральних ПТС. Виникаючи внаслідок сприятливого поєднання у певних ареалах природних і соціально-економічних факторів, територіальна концентрація виробництва передбачає одержання додаткового економічного, передусім синергетичного, ефекту за рахунок спільного функціонування промислових об’єктів на обмеженій території. Ця форма організації виробництва в принципі відмінна від аналогічної функціонально-виробничої форми – заводської концентрації, яка передбачає зосередження виробництва на все більш великих підприємствах.

Під *агломеруванням виробництва* ми розуміємо міжзаводське комбінування й кооперування виробництва у певних територіальних формах, яке приносить певний

економічний, у т.ч. синергетичний, ефект завдяки взаємодії промислових об'єктів [2, с. 15]. Різниця між територіальною концентрацією виробництва і його агломеруванням полягає у характері взаємопритягання промислових об'єктів. Перша форма організації передбачає загальноекономічне взаємопритягання (гравітацію) виробництв, друга – виробничо-технологічне [4, с. 60].

Ринок, з його елементами стихійності, обумовив певне зниження рівня територіально-галузових форм організації виробництва, і отже, дезорганізацію спеціалізованих ПТС. Так, скорочення обсягів виробництва обумовило зниженню рівня територіальної концентрації виробництва, а розрив багатьох вертикальних зв'язків (з територіального комбінування й кооперування виробництва) – рівня його агломерування.

Для оцінки змін у *рівні територіальній концентрації виробництва* ( $I_{mk}$ ) доцільно скористатися відповідним індексом, який можна записати так:

$$I_{mk} = \frac{V_r}{\sum V_r} : \frac{S_r}{\sum S_r},$$

де  $V_r$  – обсяг виробництва (сировини або продукції) в  $r$ -му ареалі (регіоні) спеціалізованої ПТС;  $S_r$  – площа  $r$ -го ареалу (регіону) спеціалізованої ПТС.

$I_{mk}$  доцільно доповнити *індексом локалізації виробництва* ( $I_n$ ), який визначається за формулою, аналогічною попередній при заміні показників площі ареалів (регіонів) на показники чисельності їх населення:

$$I_n = \frac{V_r}{\sum V_r} : \frac{H_r}{\sum H_r},$$

де  $H_r$  – чисельність населення в  $r$ -му ареалі (регіоні) спеціалізованої ПТС.

Зміни *рівня агломерування виробництва* спеціалізованих ПТС можна виявити за допомогою співвідношення обсягів горизонтальних і вертикальних виробничих (з кооперування і комбінування виробництва) зв'язків у базовий і поточний періоди [3, с. 17].

Далі у цій статті ми спробуємо виявити деякі конкретні особливості зміни рівня територіальної концентрації спеціалізованого виробництва на прикладі *цукробурякового комплексу Вінницької області*.

Зміни *територіальної концентрації виробництва сировини* (цукрових буряків) пов'язані з дією принципу зворотного зв'язку: зниження попиту на кінцеву продукцію лімітує обсяги виробництва, а ті, в свою чергу, спричинюють скорочення обсягів виробництва сировини (рис. 1).

Для оцінки цих змін важливо репрезентативно вибрати *ареали зосередження* виробництва сировини. За умов планової економіки для цих цілей найбільше підходили сировинні зони цукрових заводів, які разом з переробними підприємствами утворювали досить жорсткі структурні утворення – елементарні цукробурякові системи. З переходом до ринкових відносин, коли була відмінена обов'язковість поставок цукрової

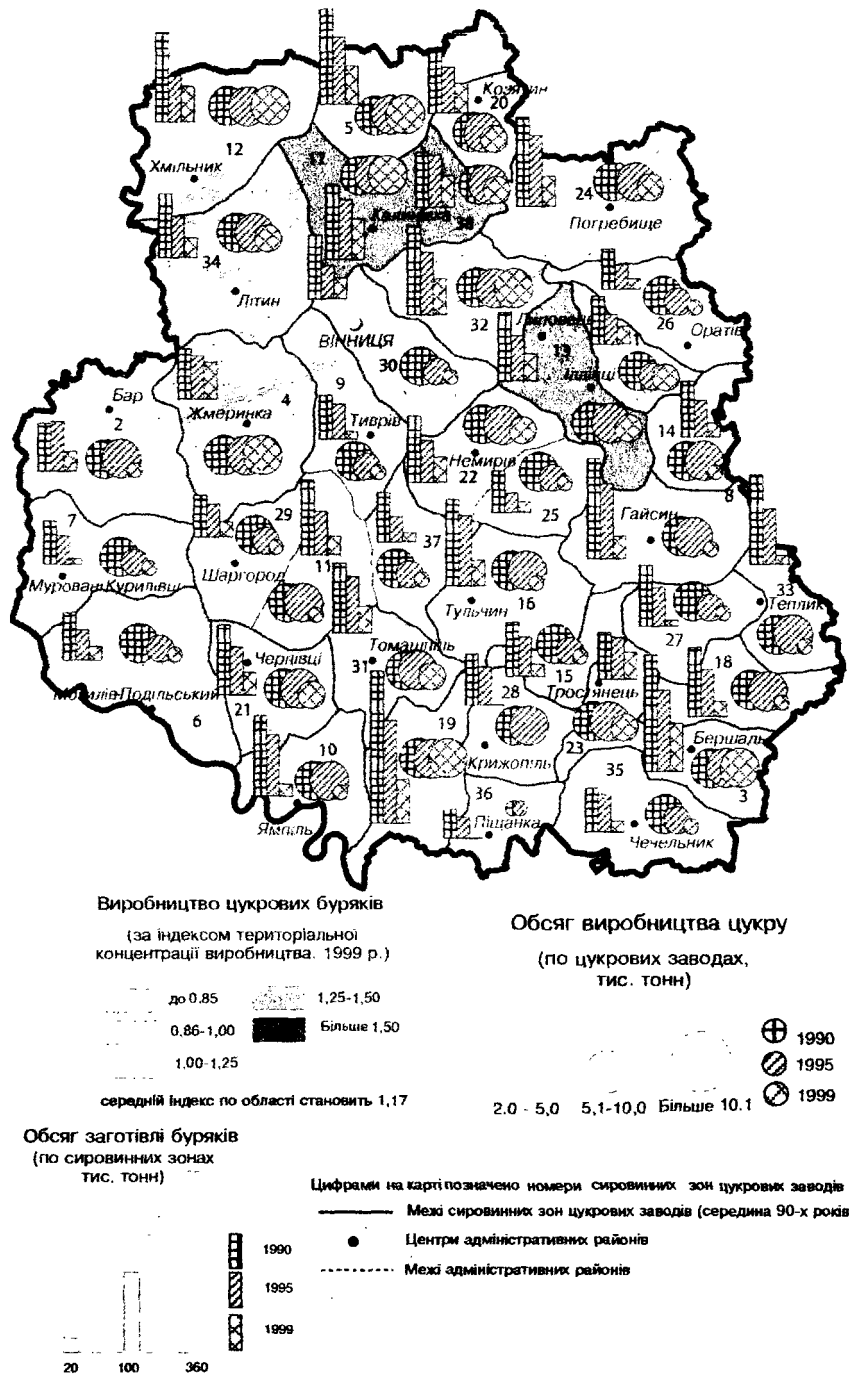


Рис 1. Цукробуряковий комплекс Вінницької області. Територіальна концентрація і динаміка виробництва у 1990-х роках (індекси цукрових заводів див. у табл. 1)

сировини в межах раніше встановлених сировинних зон (у Вінницькій області з 1996 р.), це зробити важче. Але ми вважаємо, що і в цій ситуації слід відштовхуватися від раніше встановлених сировинних зон, тому що більша частина сировини на цукрові заводи все одно поступає з них. Це пов'язано з великою часткою транспортних витрат у вартості цукрової сировини – до 30 %. Тому цивілізований ринок, орієнтирами якого є зниження витрат виробництва та ціни продукції, може навіть “підправити” межі деяких сировинних зон з точки зору їх компактності і територіальної концентрації у них виробництва сировини. Щоправда, механізму дії ринку, спрямованому на оптимальну регіоналізацію спеціалізованих ПТС, інколи може перешкоджати місцева регуляторна політика. Якщо, наприклад, місцеві органи влади, виходячи з бюджетних міркувань, більше зацікавлені в переробці цукрових буряків на території адміністративного району, то сировинні зони можуть замикатися у їх межах.

Щоб простежити зміни у територіальній концентрації виробництва цукрових буряків у ЦБК Вінницької області ми розраховували відповідний індекс за 1990 та 1999 роки. Цей індекс має середнє значення ( $I_{тк.с} = 1$ ) тоді, коли на однаковий відсоток площі посівів в зоні припадає такий же відсоток заготівлі цукрових буряків. Таке значення він мав, наприклад, у сировинній зоні Удицького цукрового заводу в 1990 р., на яку припадала 3,54% від загальної площі посівів цукрових буряків і такий же відсоток від загального обсягу їх заготівлі.

Провівши групування сировинних зон цукрових заводів за  $I_{тк.с}$  (табл. 1), можна зробити висновок щодо зростання їх диференціації за цим показником. Це свідчить про значні зміни у територіальній концентрації ресурсів ЦБК Вінницької області загалом. Якщо за умов планової економіки  $I_{тк.с}$  мав розмах варіації, що не перевищував 0,50, то в ринкових умовах (1999 р.) він зріс майже до 1,50 (максимум – сировинна зона Корделівського цукрового заводу – 2,04; мінімум – сировинна зона Удицького цукрового заводу – 0,55).

У 1990 р. найбільш компактними були сировинні зони у Гонорівського, Барського, Капустянського, Бершадського та Ободівського цукрових заводів ( $I_{тк.с}$  понад 1,15), а найменш компактними – у Вищепольчедаївського та Браїлівського цукрових заводів ( $I_{тк.с}$  не перевищував 0,80). У 1999 р. в зв'язку з скороченням посівних площ і, особливо, в зв'язку з різким зниженням урожайності цукрових буряків, сировинні зони у заводів, що не набагато скоротили сезон цукроваріння, розширилися, а у тих, що звели його до мінімуму, навпаки – звузилися. У підсумку, сировинні зони 19 цукрових заводів за 90-і роки стали більш компактними (зокрема, вдвічі компактнішою – у Корделівського заводу), у одного (Барського) – збереглися на такому ж рівні, а у 16 – стали менш компактними (передусім у Соболівського та Удицького). Три заводи – Соколівський, Черноминський і Ялтушківський – у 1999 р. не працювали. Територіальний розподіл рівня територіальної концентрації виробництва цукрових буряків у 1999 р. показано на рис. 1.

Зміни територіальної концентрації виробництва цукру у ЦБК Вінницької області пов'язані передусім з різким скороченням обсягів виробництва цукру на

Таблиця 1

Групування цукрових заводів Вінницької області за індексом територіальної концентрації виробництва цукрових буряків у їх сировинних зонах

Індекс	Цукрові заводи	
	1990 р.	1999 р.
До 0,70	–	7, 14, 26, 27, 33, 35, 37
0,71-0,85	Барський (2), Браїлівський (4), Вендичанський (6), Вишеольчедаївський (7), Гніваньський (9), Іллінецький (13), Крижопільський (19), Погребищенський (24), Чечельницький (35), Ялтушківський (39)	2, 19, 25
0,86-1,00	Бабинський (1), Гайсинський (8), Дерелячинський (11), Жданівський (12), Кам'яногірський (14), Кирнасівський (16), Моївський (21), Немирівський (22), Ситківецький (25), Скоморошківський (26), Соболівський (27), Соколівський (28), Соснівецький (29), Степанівський (30), Турбівський (32), Удицький (33), Уладівський (34), Чорноминський (36), Шпиківський (37)	3, 4, 6, 9, 10, 16, 18, 21, 24, 29, 32
1,01-1,25	Бершадський (3), Бродецький (5), Гонорівський (10), Капустянський (15), Корделівський (17), Красносілківський (18), Махаринецький (20), Ободівський (23), Томапільський (31), Юзефо-Миколаївський (38)	5, 8, 12, 22, 23, 31, 34
1,26-1,50	–	1, 11, 15, 20, 30
Понад 1,50	–	13, 17, 38

окремих заводах. Оскільки найбільше скоротили виробництво цукрові заводи південних і східних районів області, то це означає, що відбулося переміщення виробництва цукру переважно у північні та центральні райони.

Ці зміни добре ілюструють індекси територіальної концентрації ( $I_{тк.г}$ ) та локалізації ( $I_{л.г}$ ) виробництва цукру (табл. 2).

У 1999 р. найвищі значення  $I_{тк.г}$  та  $I_{л.г}$  відмічалися у Козятинському районі. Причому у 90-х роках вони зросли у 1,9 рази, що свідчить про менш глибоку кризу у виробництві цукру у цьому районі в порівнянні з іншими. Ще більше зросла територіальна концентрація виробництва за цей же період у Жмеринському районі – у 2,4 рази, що є свідченням досить стабільної роботи Браїлівського цукрового заводу. У цілому рядів районів територіальна концентрація виробництва у 90-х роках впала більш, ніж у два рази, зокрема Муровано-Куриловецькому, Теплицькому, Тиврівському, Оратівському та Ямпільському. У Піщанському районі у зв'язку із тим, що Чорноминський цукровий завод взагалі не працював, територіальна концентрація виробництва впала до нуля.

Отже, зміни у територіальній концентрації виробництва, зокрема у цукробуряковому

Таблиця 2

Зміна територіальної концентрації та локалізації виробництва цукру у адміністративних районах Вінницької області

№ п/п	Райони*	Індекси					
		територіальної концентрації виробництва			локалізації виробництва		
		1990 р.	1995 р.	1999 р.	1990 р.	1995 р.	1999 р.
1.	Барський	0,67	0,66	0,55	0,78	0,77	0,64
2.	Бершадський	1,62	1,42	1,63	1,98	1,73	1,99
3.	Вінницький	0,76	0,54	0,69	0,62	0,44	0,56
4.	Гайсинський	1,05	0,96	0,44	1,18	1,07	0,49
5.	Жмеринський	0,48	0,56	1,13	0,86	1,01	2,04
6.	Іллінецький	2,00	1,95	2,50	2,84	2,77	3,55
7.	Калинівський	0,69	0,80	1,32	0,77	0,89	1,48
8.	Козятинський	1,96	3,31	3,63	2,98	3,52	5,53
9.	Крижопільський	1,89	2,41	1,76	2,78	3,54	2,58
10.	Липовецький	0,80	0,83	1,34	1,21	1,27	2,03
11.	Літинський	0,73	0,62	0,67	1,15	0,98	1,07
12.	Могилів-Подільський	0,56	0,45	0,33	0,84	0,68	0,50
13.	Муровано-Куриловецький	0,52	0,38	0,21	0,96	0,70	0,38
14.	Немирівський	0,84	0,70	0,92	1,23	1,02	1,34
15.	Оратівський	0,59	0,42	0,29	1,15	0,82	0,56
16.	Піщанський	0,45	0,44	0,00	0,73	0,71	0,00
17.	Погребищенський	0,72	0,94	0,98	1,51	1,99	2,07
18.	Теплицький	1,98	1,64	0,47	2,99	2,48	0,71
19.	Тиврівський	0,55	0,46	0,16	0,84	0,70	0,24
20.	Томашпільський	0,94	0,86	0,86	1,39	1,27	1,27
21.	Тростянецький	1,22	1,47	1,48	1,53	1,83	1,85
22.	Тулчинський	1,87	2,31	0,94	1,73	2,14	0,87
23.	Хмільницький	0,73	0,58	1,06	1,44	1,15	2,08
24.	Чернівецький	1,22	1,03	1,35	1,73	1,46	1,92
25.	Чечельницький	0,45	0,66	0,39	0,88	1,30	0,77
26.	Шаргородський	1,01	0,93	0,84	1,14	1,04	0,94
27.	Ямпільський	1,09	1,09	0,31	1,21	1,21	0,35

\*У 1990 р. Чернівецький район ще не був виділений зі складу Могилів-Подільського, але для порівняння індексів обидва райони розглядаються в сучасних межах.

комплексі Вінницької області, обумовлені здебільшого ринковими чинниками. Менша прибутковість цукробурякового виробництва у південних районах області обумовлює більш різке зниження показників територіальної концентрації виробництва у них. У зв'язку з цим важливо дослідити в ринкових умовах вплив ефективності виробництва на рівень його територіальної концентрації.

---

**Список літератури**

1. Заставный Ф.Д. Эффективность функционирования промышленности в городских поселениях (вопросы методологии и методики) // Экон. география: Респ. межвед. науч. сб. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1983. – Вып. 35. – С. 74-82.
2. Захарченко В.І. Промислові угруповання та комплекси як ареальні промислові системи (питання теорії і методики дослідження) // Екон. географія: Респ. міжвід. наук. зб. – К.: Либідь, – 1991. – Вып. 43. – С. 13-18.
3. Захарченко В.І. Типи промислових територіальних систем // Укр. геогр. журн. – 2002. – № 4. – С. 40-45.
4. Іщук С.І. Промислові комплекси України. Наукові основи територіальної організації: Навч. посібник. – К.: Вид. Паливода А.В., 2003. – 248 с.
5. Корецький Л.М., Паламарчук М.М. Географія промисловості Української РСР: Умови формування промислових територіальних комплексів. – К.: Наукова думка, 1967. – 327 с.
6. Корецький Л.М. Територіальна концентрація промисловості // Географічна енциклопедія України. В 3-х т. / Ред. кол.: О.М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К.: “Укр. енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 1993. – Т. 3: П-Я. – С. 277-278.
7. Проблемы комплексного развития территории / И.А. Горленко, Л.Г. Руденко, Г.В. Балабанов и др.; Отв. ред-ры: И.А. Горленко и др. – К.: Наукова думка, 1994. – 293 с.
8. Промышленный комплекс Киевского Приднепровья (экономико-географическое исследование) / М.М. Паламарчук, И.А. Горленко, Л.Г. Руденко и др.; Отв. ред. И.А. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – 252 с.

Статья поступила в редакцию 4.04.2003.